

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/358140231>

İNGİLİZ İSTİHBARAT BELGELERİ ÜZERİNDEN ORTADOĞU'YA ORYANTALİST BİR BAKIŞ

Article · December 2021

CITATIONS

0

1 author:

Cengiz Kartın

Erciyes Üniversitesi

12 PUBLICATIONS 0 CITATIONS

SEE PROFILE

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

Sykes ve Noel'in Anıları [View project](#)

TÜRK AKADEMİSİ

Türk Dil ve Edebiyat Kurumu Başkanlığı ve Dil Kurumu Başkanlığı

www.tadad.org

DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ

Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl/Year: 12 • Sayı/No: 60 • Aralık/December 2021
ISSN: 1309-601X

TASAV Adına Sahibi / Owner on behalf of TASAV

İsmail Faruk AKSU

Editör / Editor

Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA

Sayı Editörü / Issue Editor

Doç. Dr. Muhammed KÖSE

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Konur Alp KOÇAK

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Savaş ÇEVİK

Doç. Dr. Celal TAŞDOĞAN

Dr. Kubilay KAVAK

Dr. Mehmet ŞAHİN

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Mehmet ALTUNKAYA Doç. Dr. Alparslan A. BAŞARAN

Prof. Dr. Nevzat AYPEK Doç. Dr. Mehmet EKİZ

Prof. Dr. Mehmet Emin ÇAĞIRAN Doç. Dr. Oğuzhan GÖKTOLGA

Prof. Dr. Murat ÇETİNKAYA Doç. Dr. Gökhan GÜNEYSU

Prof. Dr. Hilmi DEMİR Doç. Dr. Ali GÜRSEL

Prof. Dr. Ruhi ERSOY Doç. Dr. Hüseyin KALEMLİ

Prof. Dr. Mehmet GÜNAL Doç. Dr. Hayri KESER

Prof. Dr. Erkan GÖKSU Doç. Dr. Hasan Sencer PEKER

Prof. Dr. Yonca İLDEŞ Doç. Dr. Göktuğ SÖNMEZ

Prof. Dr. Ragıp Kutay KARACA Doç. Dr. Yasin ŞEHİTOĞLU

Prof. Dr. Timuçin KODAMAN Doç. Dr. M. Halit YILDIRIM

Prof. Dr. M. Hanifi MACİT Doç. Dr. Erol TURAN

Prof. Dr. Ahmet Bedri ÖZER Dr. Atilla BEDİR

Prof. Dr. Yusuf SARINAY Dr. Mahmut ÇİTİL

Prof. Dr. Okan TAŞAR Dr. Hasan EŞİCİ

Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL Dr. Cemil Doğaç İPEK

Prof. Dr. Turgay UZUN Dr. Kürşat KORKMAZ

Doç. Dr. Birol AKGÜL Dr. Tuğrul KORKMAZ

Doç. Dr. Arif BAĞBAŞLIOĞLU Dr. Hatice MUMYAKMAZ

DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ

Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

Düşünce Dünyasında Türkiz, Türk Akademisi Siyasî Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV) tarafından hazırlanıp Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında olmak üzere yılda üç kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Dergimiz, *Google Scholar* ve *SOBİAD* tarafından taranmaktadır.

Düşünce Dünyasında Türkiz, bilimsel danışman kurulunda ve yayın kurulunda bulundurduğu farklı disiplinlere mensup akademisyenler ile bilimsel nitelik ve yenilikten ödün vermeyen saygın bir akademik dergi olarak İngilizce ve Türkçe makalelere ve kitap tahlillerine yer vermektedir.

Düşünce Dünyasında Türkiz; siyasî, sosyal ve ekonomik politikaların belirlenmesine, mevcut politikaların bilimsel veriler ışığında tahlil edilerek geliştirilmesine ve önemli sorunların çözümüne yönelik politika önerilerinin ortaya konmasına öncelik atfetmekte, disiplinler-arası araştırmaları teşvik etmektedir.

Sosyal bilimlerin birçok alanında hazırlanacak araştırmalara yer veren *Düşünce Dünyasında Türkiz*, bilimselliğin ilk şartı olan nesnelliği temel yayın ilkelerinden biri olarak kabul eder. Dolayısıyla dergimize yayınlanmak üzere gönderilen tüm yazılar, tarafsız hakemler tarafından en hızlı şekilde gözden geçirilir ve uygun görülmesi hâlinde telif ücretleri yazarına ödenmek kaydıyla basılı ve elektronik ortamda yayınlanır.

About the Journal

Düşünce Dünyasında TÜRKİZ is a peer-reviewed journal on social sciences published in every four months by TASAV, a non-profit think-tank based in Ankara, Turkey. The editorial board has the authority to decide which papers comply with the rules and principles of academic writing and qualified for publication in the journal. Each paper submitted for publication is subject to review of at least two undisclosed referees. Having a paper published in this journal does not require any payment to TASAV.

İletişim / Contact

29 Ekim Caddesi 2654. Sokak No: 1 Gölbaşı-Ankara/Türkiye
Tel: +90 312 460 1779 ▪ Faks: +90 312 460 1789
www.tasav.org ▪ iletisim@tasav.org ▪ turkiz.dergi@tasav.org

Tasarım, Dizgi ve Baskı / Design and Printing

Vega Basım Hizmetleri ▪ Sertifika No: 43714
Korkutreis Mahallesi Lale Caddesi No: 21/A Ankara/Türkiye
Tel: +90 312 230 0723

Baskı tarihi / Published in: Aralık/December 2021

İÇİNDEKİLER

Yalçın SARIKAYA Editörün Notu <i>Editor's Note</i>	7
Muhammed KÖSE Sayı Editörünün Sunuşu <i>Preface by Issue Editor</i>	11
Ümit KILIÇ Oryantalizm ve Doğu <i>Orientalism and the East</i>	13
Cengiz KARTIN İngiliz İstihbarat Belgeleri Üzerinden Ortadoğu'ya Oryantalist Bir Bakış <i>An Oriental Perspective to the Middle East from the English Intelligence Documents</i>	29
Süleyman LOKMACI Oryantalistlerin Kitap Toplama Misyonları (XVII. ve XVIII. Yüzyıllar) <i>Book Collection Missions of Orientalists (XVIIth and XVIIIth Centuries)</i>	53
İbrahim Caner TÜRK Misyonerlik ve Osmanlı Eğitim Sistemindeki Yeri <i>Missionary Acts and Their Places in the Ottoman Education System</i>	85
Abdullah Sami TEKİN İkinci İngiliz-Afgan Savaşı'na (1878-1880) Katılan Oryantalist Phil Robinson'un Afganistan Değerlendirmesi <i>Afghanistan Evaluation by Orientalist Phil Robinson Who Participated In the Second British-Afghan War (1878-1880)</i>	119
Kemal TAŞCI Ortaçağda Seyahat-Misyonerlik İlişkisi: Saint-Quentinli Dominiken Keşiş Frer Simon'un Seyahat Raporunun Selçuklu, Tatar/Moğol ve Misyonerlik Tarihi Bakımından Önemi <i>The Relationship of Travel-Missionary in the Medieval Age: The Importance of the Travel Report of the Dominican Monk Friar Simon of Saint-Quentin in Terms of Seljukid, Tartarian/Mongolian and Missionary History</i>	141

İNGİLİZ İSTİHBARAT BELGELERİ ÜZERİNDEN ORTADOĞU'YA ORYANTALİST BİR BAKIŞ

Cengiz KARTIN

Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
ckartin@erciyes.edu.tr

Özet

Türk-İngiliz münasebetleri oldukça eskiye dayanmaktadır. Söz konusu süreç William Ewart Galdstone'a kadar dostane gelişmiştir. Bu tarihten sonra İngilizler Osmanlı Devleti'nin parçalamayı hedef almışlardır. Osmanlı topraklarına ve Ortadoğu coğrafyasına pek çok asker, doktor, arkeolog vb. görevli çeşitli amaçlarla seyahat etmiştir. Bu kişilerin gözlemleri The National Archives'da (İngiliz Ulusal Arşivi'nde) kayıt altına alınmıştır. Ayrıca resmî olarak bölgede görevlendirilmiş olan İngilizler ciddi raporlar kaleme almak suretiyle coğrafyanın siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel bir resmini çekmişlerdir. Çalışma söz konusu bu fotoğrafın ayrıntılarını kendi kaynaklarına dayalı olarak resmetmek iddiasındadır.

Anahtar Kelimeler: İngiliz Ulusal Arşivi, Britanya, İstihbarat Raporları, Ortadoğu, Oryantalizm.

Abstract

Turkish-British relations date back to very old times. The process was developed amicably until William Ewart Galdstone. The British Empire aimed to break up the Ottoman Empire after this date. Many soldiers, doctors, archaeologists, etc. traveled to the Ottoman lands and the Middle East geography for various purposes. Their observations are recorded in The National Archives In addition, the British, who were officially assigned to the region, took a political, social, economic and cultural picture of the geography by writing serious reports The study claims to depict the details of this photograph based on its their source.

Keywords: *The National Archives, Britain, Intelligence Reports, Middle East, Orientalism.*

Giriş

William Harborne'un 1583 tarihinde İstanbul'da büyükelçi olarak atanması ile başlayan resmî Türk-İngiliz münasebetleri, William Ewart Gladstone'ın başbakanlık koltuğunu işgal ettiği yıllara değin karşılıklı mütekabiliyet, birbirinin topraklarına ve hukukuna saygı üzerine inşa edilmiştir. Gladstone, her ne kadar 1853-56 Kırım Harbi esnasında Maliye Bakanlığı'nı işgal etmiş ve Osmanlı Devleti ile birlikte Rusya'ya karşı savaşa girmeye taraftar olmadığını açıkça deklare etmişse de söz konusu yıllarda İngiliz politikasına tesir edecek güce sahip değildi.

Gladstone'ın özellikle 2. Başbakanlık yıllarına rastlayan 1880-85 döneminde Osmanlı Devleti'ni tarihten silmeye ant içmiş bir İngiliz olarak tarihe geçmiştir. Söz konusu bu dönemde William Pitt'in 18. yüzyılda ortaya koyduğu Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana olan geleneksel İngiliz politikası tam tersi bir istikâmet seyretmiştir. Bu politikanın bir gereği olarak kökleri 16. yüzyıla değin giden oryantalist düşünceli asker, doktor, öğretmen, arkeolog, konsolos v.b. etiketine sahip pek çok isim Osmanlı topraklarına seyahat gerçekleştirmiştir (Said 1998). Osmanlı Devleti'nin hâkim olmadığı ya da henüz yeni çekildiği coğrafyalar da İngilizlerin hedeflerinde yer bulmuştur.

Yukarıda ifadesini bulan süreç içerisinde yapılan çalışmalar İngiliz Ulusal Arşivi'nde kayıtlı istihbarat belgeleri ile aslında coğrafya, kültür, sosyal yapı, kişilikler, tarih, ekonomi bir arada değerlendirildiği gibi ayrı ayrı da ele alınmıştır. Söz konusu ayrı ele alışın temelini raporların mahiyeti belirlemiştir. Abartının zaman zaman yapıldığı anlaşılabilir belgelerde siyasî saiklerin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Oryantalist bakış açısının bir yansıması olarak Türklerin öteki olarak kaydedildiği ve bütün sorunların kaynağı olarak gösterildiği de hemen göze çarpmaktadır.

Çalışma, istihbarat raporu olarak kitap ve kitapçıklar üzerinden bir Ortadoğu bakışı sergilemek iddiasındadır. Söz konusu bu iddia

temelde İngiliz Arşiv Belgelerine ve bölgede faaliyet yürütmüş olan İngiliz görevlilerin raporlarına dayanmaktadır.

Coğrafi-Tarihî Olarak Ortadoğu ve Bölgenin İngilizler Açısından Önemi

Coğrafi Keşifler ile birlikte genelde Batı, özelde ise İngilizler, *öteki* üzerinden kendisini tanımlayamaya başlamıştır. Bu süreçte genelde Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyaya yapılan seyahatler Yakındoğu; Hindistan ve ötesine yapılan seyahatler ise Uzakdoğu seyahatleri şeklinde tanımlanmıştır (Sander 2009: 73; Akyol 2014:). Söz konusu bu tanımlamalar gelişen ticarî bağlar ve gemi teknolojisine bağlı olarak 19. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan süreçte Uzakdoğu, Ortadoğu ve Yakındoğu şeklinde genişletilmiştir. Ortadoğu kavramı ise akademik olarak ilk defa Amerikalı jeopolitikçi Alfred Thayer Mahan tarafından 1902'de kullanılmıştır (Davison 1960: 667).

Ortadoğu kavramının coğrafi olarak nerede başlayıp bittiği ile ilgili çeşitli tartışmalar devam ederken Mısır-Ermenistan-Hindistan üçgeni olarak tanımlanan bölgenin genel çizgileri yansıttığı anlaşılmaktadır¹. Sümer, Babil, Hitit, Asur ve Pers medeniyetlerinin ilkçağlardaki konumu, Babil hükümdarı Hammurabi'nin ilk kanunları vaz etmesi, ilk paranın Anadolu'da Lidyalılar tarafından kullanılmaya başlanması aslında bölgenin insanlık tarihi açısından önemini ortaya koyan birkaç örnektir (Yılmaz 2010: 65). Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslamiyet için de bir merkez olan Ortadoğu coğrafyası (Dedeoğlu 2002: 7)², üç büyük

---

¹ Çok geniş bir tanım yapılacak olursa Ortadoğu coğrafyasında yer alan ülkeleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Türkiye, İran, Mısır, Suudi Arabistan, Yemen, Cezayir, Irak, Suriye, Ürdün, Libya, Tunus, İsrail, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman, Fas, Lübnan, Filistin, Kuveyt, Katar ve Bahreyn (Mutlu, Taş ve Akpınar 2012: 9; Öztürk: 254); Deniz, sayılan ülkelere Afganistan'ı da eklemektedirler. (Deniz 2012: 169).

² Ortadoğu'nun bu konumuna rağmen batı dünyasında Ortadoğu ile ilgili kaleme alınan çalışmalar genellikle savaş ve diplomatik ilişkiler bağlamında

dinin ve kültürün bir arada varlığını yüzyıllarca devam ettirmesini beraberinde getirmiştir. Ortadoğu'da yaşayan nüfus temel olarak üç etnik gruptan oluşmaktadır ki bunlar Samiler, Hint-Avrupa gurubundan olanlar ve Turani gruba mensup olan toplumlardır. Samileri iki kola ayırmak gerekir. Birinci kolu Araplar diğer kolu ise İsraililer temsil etmektedir. Ayrıca Süryanileri de Samilere dâhil etmek gerekir. Araplar ise Ortadoğu coğrafyasında nüfus kesafeti açısından hâkim olan birinci etnik guruptur. Arapların haricinde Türkler ve Farslar ise iki kadîm milleti oluşturmaktadır. Hint-Avrupa gurubunda yer alan unsurlara bakıldığında Ermenileri ve Rumları bu kategori de değerlendirmek gerekir. Son olarak Turani toplumlar ise çoğunluğu Türkiye'de yaşamakta olan ancak başta İran, Irak ve Suriye olmak üzere Ortadoğu'ya yayılmış olarak yaşamlarını devam ettiren Türklerdi (Lewis 1998: 23)³.

Bölgenin siyasî ve ekonomik olarak değerinin anlaşılması ile birlikte İngilizler, bölgeyle yapılan ticareti geliştirmek için ciddi çalışmalar içerisine girmişlerdir. Söz konusu bu çalışmalara bir örneklem olması açısından Basra'da 1900-1902 aralığında ticaret yapan gemi tonajı 478.000 tonken, bu tonajın 453.000 tonluk kısmı İngiliz bayrağı altında gerçekleştirilmiştir (Cohen 1976: 9).

Basra ticaretine ilave olmak üzere İngiltere'nin sadece Irak ile yapmış olduğu ticaretin 1903'te 2,5 milyon pound olarak tespiti, İngiltere'nin Ortadoğu politikasında ekonomik ayağı açıklaması açısından son derece önemli bir veridir. Bir başka önemli veri, Henry Lynch'ın 1859'da kurduğu ve 20. yüzyıla taşıdığı ticaret ağının 1903 yazında 200.000 ton ticaret yapabilecek kapasiteye

---

değerlendirilmiştir. (Fromkin 2009; Fromkin 2004; Yapp 1987; Yapp, 1996; Cleveland 2000).

³ Davutoğlu, Ortadoğu kavramını geniş bir açıdan değerlendirmek suretiyle *jeokültürel, jeoekonomik ve rimland (kenar bölge) kuşağının merkezî hattı olarak tanımlamıştır*. (Davutoğlu 2011: 324). Bölgenin tarihi ve coğrafi öneminin yansısı petrolün keşfi ile birlikte bir de ekonomik açıdan kazandığı değer vardır ki söz konusu bu değer bölgenin 20. yüzyılda dünyanın merkezinde bir konum elde etmesini beraberinde getirmiştir. (Turan 2002: 17; Khan 2004: 15).

ulaşmış olmasıdır⁴. İngiltere açısından bölgenin önemini ortaya koyan bu faktörlere bir de Hint ticaret yolunun emniyet altına alınması (Fontana 2010: 1; Ayrıca İngiltere'nin bölge ile amaçları hakkında geniş bir bilgi için Mejcher 1976: 177-180; Longrigg 1953: 33; Maurice 1926/1927: 106; Kaymaz 2006: 12), Almanya ve Rusya'nın bölgeden uzak tutulması hedefi ilave edilmelidir (Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ortadoğu coğrafyasında yaşanan güç mücadelesinin istatistiki verileri için *PRO, FO 370/137*: 140-11'den 43'e kadar; İngiltere'nin söz konusu bu mücadelede her zaman bir adım önde olmak için Ortadoğu'da kurduğu sistemin ayrıntıları için Crowley 2004: 336; Haj 1997: 27; Fisher 1997: 66-67; Goldstein 1987: 427-428; Fisher 2006: 365; Potter 2009: 13).

İngiliz Ulusal Arşivi ve Ortadoğu Belgeleri

İngiliz Ulusal Arşivi 1786 tarihinde toplu şekilde bir arşiv oluşturma düşüncesi ile teşkil edilmiştir. 1851 tarihinde Kew Gardens'ta bütün yazışmaların toplanacağı bir merkez olarak düşünülen yapı, bugünkü hâline 20. yüzyılın ortalarında dönüşmüştür (Kurat 1949: 1). Arşivde ilk kayıtlar 1199 tarihine kadar gitmektedir.

Arşivin bünyesinde online, kutu katalog, basılı katalog ve mikrofilm olmak üzere 4 ana başlıkta araştırmacılara hizmet verilmektedir. Başkent Londra'da bulunan arşivin 1990'lardan itibaren dünyanın her yanından gelen araştırmacılara kesintisiz ve hızlı bir şekilde hizmet vermesini sağlayacak bir işleyiş geliştirilmiştir. Söz konusu bu dönemden itibaren araştırmacılar şahsi fotoğraf makineleri ile orijinal belgeleri fotoğraflamışlardır.

İngiliz Ulusal Arşivi online sitesinde yapılacak olan bir araştırmada Middle East 77.854, Turkey 36.594, Persia 28.255,

---

⁴ Aslında Lynch'in yapmış olduğu ticaretin bir de siyasî ayağı vardır. Konu ile ilgili Lynch hatıralarını 2 cilt halinde yayınlamıştır. (Lynch 1901). Ayrıca Lynch'in seyahat ettiği coğrafyalarla ilgili çizimleri için bkz. *PRO (Public Record Office: İngiliz Ulusal Arşivi)*, MR 1/647; Meiselas 1997: 18-19).

Arabia 13.786, Yemen 5.839, Algeria 3.991, Mesopotamia 6.020, Syria 8.925, Jordan 19.312, Egypt 59.157, Libya 14.324, Tunisia 7.556, Israel 21.381, United Arab Emirates 1.106, Oman 4.114, Fas 12.112, Lebanon 5.519, Palestine 25.371, Kuwait 4.163, Qatar 1.186, Bahrain 2.494 adet kayda sahiptir (https://discovery.nationalarchives.gov.uk/results/r?_hb=tna&_q=middle+east (erişim tarihi 02.08.2021)).

Söz konusu kayıtlar genel anahtar kelimelerinden oluşmuş olup daha özel aramalar yapılmamıştır. Söz konusu kayıtların her birinin genellikle yüzlerce sayfadan oluşan belgelerden oluştuğu düşünüldüğünde milyonlarca sayfalık belge ile karşılaşmak mümkündür. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere İngilizler bölgeye hayli önem vermişlerdir.

Arşivde Kayıtlı Kitap, Kitapçık ve Raporlarda Ortadoğu

Yukarıdaki sayfa adetlerinden de anlaşılacağı üzere bir makale, bildiri ya da kitapta söz konusu belgelerin irdelenmesi mümkün değildir. Bu nedenle çalışma İngiliz Ulusal Arşivi'nde kayıtlı belgelerden seçilen raporlar üzerine inşa edilmiştir. Söz konusu seçimde Hava Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı ve Savaş Bakanlığı kayıtları esas alınmıştır. Ağırlıklı olarak Türkiye, Irak ve İran üzerine olan dosyalarda yapılan incelemelerde ilk göze çarpan şey söz konusu bilgilerin oldukça ayrıntılı kaleme alındığı hususudur.

Hava Bakanlığı Arşivlerindeki Kayıtlar

İncelenen dosyalar içerisinde Hava Bakanlığı Arşivlerinde kayıtlı dosyalarda ağırlıklı olarak Irak coğrafyası ele alınmıştır. Bu dosyalar içerisinde RAF'ın (Royal Air Force: Kraliyet Hava Gücü) tarihi gelişimi de konu edilmiştir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın hitamı ile başlayan süreçte Irak coğrafyasında tam anlamı ile hâkimiyet sağlamak isteyen Britanya'nın sahadaki temsilcileri söz konusu hava gücünün nasıl daha etkin kullanılacağına da karar vermişlerdir. Kerkük bölgesinde nüfus verileri, İran üzerine yapılan değerlendirilmelerde ise meteorolojik veriler önemli kayıtlar olarak

hem ticaretin gelişmesi açısından hem de bölge ile ilgili ayrıntılı bilgileri içermesi açısından önemlidir.

RAF'ın Irak Coğrafyası'nda Kullanımı Kitapçığı

Kitapçık toplam 29 sayfadan müteşekkildir. Ağırlıklı olarak İngiltere'nin ilk Bağdat Sivil Yöneticisi (1918-1920) olan A. T. Wilson'ın yazışmalarından oluşmuştur. Hava Bakanlığı'nın Irak içerisindeki konuşlanması ve bunun yereldeki yansımalarının değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Kitapçıkta en dikkate değer yan Wilson'ın ısrarlı bir şekilde Irak üzerinde kurulacak bir hâkimiyette hava gücünün önemine dikkat çekmesidir. Aslında İngilizler Birinci Dünya Savaşı devam ederken bu gücün ne denli önemli olduğunun farkına varmışlardı. Bu nedendir ki Wilson'ın ısrarları Londra'da hayli yankı bulmuştur. Kitapçığın belki de en önemli yanı uçakların istihbaratta da aktif şekilde kullanılıyor olmasının kaydedilmesidir (*PRO, AIR 1/426/15/260/1: 16*).

İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslarla kurmuş olduğu ittifaka rağmen Ruslara yardım götürülememesi nedeniyle Ruslar savaştan erken ayrılmışlar ve akabinde de gizli anlaşmaları dünya kamuoyu ile paylaşmışlardı. Gerek bu süreç gerekse daha sonra yaşananlarda İngilizlerin Ruslara yönelik olarak bir tehdit algısının var olduğunu görülmektedir. İlgili kısımda Ruslar, Türkler ve Araplar benzer tehdit algısının bir parçası olarak ifade edilmiştir (*PRO, AIR 1/426/15/260/1: 17*).

Kitapçıkta aynı zamanda nüfus verilerine de yer verilmiştir. Söz konusu verilerin nasıl elde edildiği, nereye ve hangi bilgilere dayandığına dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ancak Nüfus verileri dini olarak tasnife tabi tutulmuştur. Söz konusu verilerde Hıristiyanlar ve Yahudiler tek bir kalemde toplanmışken Müslüman ahali mezhepler esas alınarak tasnife tabi tutulmuştur (*PRO, AIR 1/426/15/260/1: 21*; Benzer bir nüfus verisi için ayrıca *PRO, AIR 1/426/15/260/1: 8*). Buradan da anlaşılacağı üzere İngilizler orta ve uzun vadeli planlamalarda bu verilere müracaat etmeyi hedeflemiş olmalıydılar. Günümüz Irak coğrafyasında Sünni-Şii

tartışması/çatışması söz konusu belgelerle birlikte değerlendirildiği vakit tarihi bilginin ne denli önemli olduğu ortaya kendiliğinden çıkacaktır.

Savaş Günlüklerinden Notlar

7 sayfadan müteşekkil olan notlarda Kürtlerle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Yalnız buradaki söz konusu Kürtler Zibar Kürtleri olup İngiliz görevliler Bill ve Scott'a suikast düzenleyen topluluk olarak yer bulmuştur. Aslında hem Birinci Dünya Savaşı devam ederken hem de savaş sonrası dönemde İngilizlerin Irak bölgesini işgal etme sürecinde karşılaştıkları en büyük sorunlardan birisi söz konusu suikastlar olmuştur⁵. Can kaybını en az seviyede tutmak için bölgedeki düşman olarak tanımlanan unsurlara havadan pek çok müdahale edilmiştir. Söz konusu müdahalelerin de nerede, ne zaman ve ne ölçüde gerçekleştirildiği de haritalar üzerinde gösterilmiştir. (Söz konusu müdahalelerden bir örnek için bk. EK 1)

İran Üzerine Askerî Rapor

Yüzbaşı Burne ve Yüzbaşı Rogers tarafından 1920 ve 1921 tarihleri arasında hazırlanan rapor 8 ana bölüm, ekler ve haritalardan müteşekkildir. Oldukça ayrıntılı hazırlandığı anlaşılan raporda Kirmanşah, Hemedan ve İran'ın Doğu kısımları ele alınmıştır. Raporun bir kısmı el yazması ile hazırlanmış diğer bölümleri ise daktilo edilmiştir. Raporun içindekiler kısmı şu şekildedir: Birinci bölüm: Bölgenin tarihi, ikinci bölüm: bölgenin coğrafyası, üçüncü bölüm: bölgenin iklimi, dördüncü bölüm: bölgenin ekonomik kaynakları, beşinci bölüm: bölgenin etnolojik yapısı, altıncı bölüm: aşiretler, yedinci bölüm: önemli kişilikler, sekizinci bölüm: ulaşım araçları ve yollar. Ekler bölümünde bölgenin topografyasına ve bilgi kaynaklarına yer verilirken haritalar kısmında Kirmanşah ve Hemedan'ın haritalandırmasına yer verilmiştir.

---

⁵ Konuyla ilgili Türkçe çalışmalarda çok az bilgi bulunmakla birlikte İngilizce kaynaklarda hayli bilgi mevcuttur. Sahada politika yürütücüsü konumunda olan A. T. Wilson'ın eseri derli toplu bilgilere yer vermiştir. (Wilson 1931: viii-ix).

Bölge ile ilgili ne denli ayrıntılı bilgiler toplandığını örnekleme adına Kirmanşah yöresindeki ortalama sıcaklıklar şu şekilde verilmiştir (*PRO, AIR 20/663: 43*).

Yıl	Ay	Gölgede Ortalama Sıcaklık	Ortalama En Düşük Sıcaklık	En Yüksek Sıcaklık	En Düşük Sıcaklık	
1919	Eylül	33,1	13,7	37,2	11	
	Ekim	28,5	8,1	32,6	3,7	
	Kasım	21,3	3	27,8	-3,2	
	Aralık	9,4	0,7	16,3	-11,6	
1920	Ocak	7,1	-2,4	12,2	-11,1	
	Şubat	4,1	-5	10,7	-13	
	Mart	15,7	2,6	21,1	-2,1	
	Nisan	19,8	6,5	27,2	-1,1	
	Mayıs	27	9,4	31,6	4,2	
	Haziran	34,2	14,5	39,4	8,7	
	Temmuz	37,2	16,8	41,5	15	
	Ağustos	36,3	16,9	41,6	11,7	
	Eylül	32,6	12,5	41	7,7	
	Ekim	25,7	10	30,6	4,5	
	Kasım	13,9	2,2	23,7	-6,7	
	Aralık	4,1	-5,2	8,8	-11,8	
	1921	Ocak	4	-5,2	11,3	-14,1
		Şubat	5,6	-5,3	13,8	-13,4
Mart		13,7	0,3	21,6	-4,7	

Tablodan da anlaşılacağı üzere hazırlanan askeri raporda Kirmanşah yöresinin 1919-1921 aralığındaki en düşük, en yüksek ve ortalama sıcaklık değerlerine yer verilmiştir. Buradaki veriler dikkate alındığında en düşük sıcaklık değerinin -14,1 ile Ocak 1921'de kaydedildiği anlaşılmaktadır. En yüksek sıcaklık ise 41,6 derece ile Ağustos 1920'de kaydedilmiştir. Kaydedilen söz konusu kayıtlar olası işgal dönemlerinde, bölgeye herhangi bir müdahale durumunda, ticarî faaliyetlerde işe yarayacak iklim şartlarını ve zorlukları göstermesi açısından son derece önemlidir.

Raporun önemli bir bölümünü oluşturan ticaret başlığı altında Kirmanşah'da ekonomik yapı başlığı altında bölgede yerli tüccarların haricinde hâkim unsur olarak Yahudiler, Levantenler ve Ermeniler

sıralanmıştır. Emperyal Bank'ın Kirmanşah ve Hemadan'da birer şubelerinin olduğu kaydedilmiş ve Osmanlı Bankası'nın bir şubesinin de yörede Mayıs 1920'den itibaren faaliyet yürüttüğü kaydedilmiştir. Avrupalı tüccarların ticari temsilcilerinin nerelerde ikamet ettikleri ise şu şekilde sıralanmıştır (*PRO, AIR 20/663: 52*):

- Mesopotamia-Persia Corporation Ltd. Kirmanşah'ta,
- Messrs Strick Scoot and Co. Hemadan'da,
- Anglo-Persian Oil Co. Neft Hana'da.

Kirmanşah yöresinin ihracat kalemleri olarak halı, deri, tütün ve afyon olarak sıralanmışken; ithalat kalemleri şeker, Hindistan çayı, İsveç kibriti, elbise, petrol ve motorlu araçlar olarak sıralanmıştır (*PRO, AIR 20/663: 53*). Raporun ilerleyen kısımlarında bölgenin kaynakları ve aşiret düzeni ele alınmıştır. Hazırlanan haritalar üzerinde aşiretlerin dağılımları sınırlar üzerinde işaretlenmiştir (Bk. EK 2).

Kerkük Yöresinin Yönetimi Üzerine Rapor

1 Ocak 1920 ile 31 Aralık 1920 tarihleri arasında Kerkük yöresinin yönetimini ihtiva eden rapor 2 ana bölüm ve 12 alt bölümden oluşmuştur. Ele alınan konular şu şekilde sıralanmıştır: Bölgedeki personelin durumu, binalar ve yapılar, sınırlar, iletişim ve ulaşım, telgraf hattı, taşımacılık, nüfus, basın, sivil marketler, ticarî borçlar, belediye meclisi, silah sahipliği (*PRO, AIR 20/710: 1-16*).

Çalışmanın en önemli bölümü nüfus kısmına ayrılmıştır. 1920 yılının verilerinin esas alındığı çalışmada çok açık bir şekilde bölgede Türklerin nüfusunun ağırlıkta olduğu anlaşılmaktadır. Verilen kayda göre 1920 yılında yöredeki etnik yapı ve din esas alınmak üzere yüzdeler dilim şu şekildedir (*PRO, AIR 20/710: 10*):

Yöre	Türk	Kürt	Arap	Hıristiyan	Yahudi
Altınköprü	45	50	4	-	1
Kerkük	50	27	10	8	5
Tauk	70	14	15	-	1
Tuz	70	15	13	-	2
Kifri	50	46	2	-	2
Kara Tapah	70	10	20	-	-

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Kerkük yöresinde baskın şekilde Türk unsur kendini göstermiştir. Yalnız tablonun hazırlanmasında din esas alınan kısımda Hıristiyanlık ve Yahudilik herhangi bir şekilde etnik bir ayrıma tabi tutulmamışken Müslüman unsurların Türk, Kürt ve Arap şeklinde ayrıldığı görülmektedir. Söz konusu ayrımın İngilizler açısından bölgede daha kolay hâkimiyet sağlama adına tasnife tabi tutulduğu anlaşılmaktadır.

Raporun son kısmında ayrıntılı bir şekilde hazırlandığı anlaşılan bir de ceza çizelgesi mevcuttur. Söz konusu çizelgede Davudi, Bayat ve Caf aşiretlerinin, Tuz, Kifri, Kara Tapah, Karviyeh, Cubur, Luhab, Beni Zaid, Gez ve Kifri'deki toplulukların hangi tarihlerde ne kadar cezaya çarptırıldığı ve cezanın ne kadarının ödendiği ile ilgili bir veri düzenlenmiştir. Söz konusu verinin bölgede hâkimiyet sağlamak adına İngilizlere kolaylık sağladığı anlaşılmaktadır.

Dışişleri Bakanlığı Arşivlerindeki Kayıtlar

Dışişleri Bakanlığı kayıtlarında Güney Necd bölgesi (PRO, FO 371/3859: 96-139), Arap işlerinin genel durumu (PRO, FO 371/4147: 126-142), Irak'ın meteorolojik kayıtları (PRO, FO 371/4147: 505-508), Kerkük bölgesinin gelirleri (PRO, FO 371/4148: 413-440), Irak'ta politik durum (PRO, FO 371/4149: 512-589), İran Körfezi ve İngiltere'nin bölgeden ticarî beklentileri (PRO, FO 371/4152: 185-241), Kürtler ve aşiret yapısı (PRO, FO 371/4152: 1-25; PRO, FO 371/4193: 1-31), İran ve Irak üzerinde istihbarat raporlarından oluşan bir dizi çalışma gerçekleştirilmiştir.

Güney Necd Bölgesi Üzerine Rapor

Rapor, Arab Büro'nun bir elemanı olarak görev yapan istihbaratçı John B. Philby tarafından 1918 tarihinde gerçekleştirilen seyahat notlarına dayanılarak basılmıştır. Güney Necd bölgesinin ele alındığı raporda aşiret yapısı, bölgenin coğrafyası, yolların durumu vs. ele alınmıştır. Diğer raporlarda olduğu gibi iklim de göz önüne alınmıştır. 1918 tarihi itibarıyla hazırlanmış olan verilerde mayıs ve haziran aylarındaki ortalama sıcaklık değerleri şu şekilde verilmiştir (PRO, FO 371/3859: 79):

Saat	6-7 Mayıs 1918	23-24 Haziran 1918
19.00	32,16	37
21.00	30,8	35,5
23.00	28,6	31
04.30	22,2	26,1

Arap İşlerinin Genel Durumu Üzerine Rapor

Rapor Kahire, Simla ve Cidde arasındaki yazışmalara dayalı olarak hazırlanmıştır. İbn Suud, Şerif Hüseyin, İbn Reşid arasındaki münasebetlerin yanı sıra onların Türkler ve İngilizlerle de münasebetleri yazışmaların temelini oluşturmuştur. Burada İbn Reşid ile Türklerin münasebetinin değerlendirildiği kısımlar hayli önemlidir. Söz konusu önem hem Birinci Dünya Savaşı öncesinden gelen hem de savaş esnasında sürdürülen işbirliğinden ileri gelmektedir. Toplanan verilere göre İbn Reşid'e Türkler tarafından Nisan 1918'e kadar her ay verilen ücret şu şekildedir: İbn Reşid için 5.000 sterlin, İbn Reşid'in oğulları Muhammed ve Meşhel'in her biri için 2.000 sterlin, Hail ve Şammarlar için 1.000 sterlin olmak üzere toplam 10.000 sterlin. Yalnız burada verilmiş olan rakamların Almanların parası ile ödendiğine dair de bir not tutulmuştur (*PRO, FO 371/4147: 132*). Söz konusu bu notla aslında Türklerin mali gücünün olmadığı, Almanlar marifeti ile savaşı sürdürdüğü gibi bir anlam yüklenmiştir. Yalnız İbn Reşid'in neden İngiliz altınlarına itibar etmediği ve Türklerle birlikte hareket etmeyi tercih ettiği hususu düşünülmemiştir.

Irak'ın Meteorolojik Kayıtları Üzerine Rapor

Rapor 15 Kasım 1918 tarihi itibarıyla Irak'ta toplanan meteorolojik verilerin birleştirildiği notlardan müteşekkildir. Bölgede görevli siyasi subay ve siyasi subay yardımcılarının her bir hava şartını özellikle de yağışı takip etme zorunluluğu burada ifade edilmiştir. Yağışla ilgili ölçümün nasıl yapılacağı, hangi alet ve edevatın kullanılacağı ve bunların nasıl korunacağı yine rapor içerisinde yer edinmiştir. Verilen bu bilgilerden sonra hangi şehirlerde kimlerin görevli olacağı şu şekilde sıralanmıştır: Bağdat ve Semaveh'de

siyasî subay yardımcısı; Samarra, Bakuba, Hanikin, Kifri, Samiye ve Hillah'da siyasi subay söz konusu ölçümlerin yapılması, takibinden ve raporlarından sorumlu tutulmuştur (PRO, FO 371/4147: 508).

Kerkük Bölgesinin Gelirleri Üzerine Rapor

Türkler zamanında Kerkük'ün mutasarrıflık olarak Erbil, Revanduz, Köy Sancak, Rania, Kerkük, Kifri'den oluştuğunun kaydedildiği raporda söz konusu yerlerin hem Türkler zamanındaki gelirleri hem de İngiliz işgali ile başlayan süreçteki gelirleri verilmiştir. Raporda önemli bir bilgi olarak her bir ürünün 100 kilodan elde edilecek olan mahsulü de belirtilmiştir. Söz konusu ürünler şu şekilde sıralanmıştır: çekirdeksiz üzüm, siyah üzüm, kırmızı üzüm, kuru incir, kuş üzümü, hurma, beyaz üzüm, dut, kiraz, şeftali, portakal, elma, şeker. Raporun tamamı değerlendirildiğinde Türk zamanında konulmuş olan vergi gelirlerinin aynen korunduğu anlaşılmaktadır. Yalnız vergilerin ilerleyen safhalarda nasıl daha hızlı ve fazla şekilde toplanacağı ile ilgili planlamaların yapıldığı da anlaşılmaktadır (PRO, FO 371/4148: 420-421).

Irak'ta Politik Durum Üzerine Rapor

Uzun bir rapor olarak kaleme alınmış olan belgenin oldukça ciddi ve ayrıntılı hazırlandığı anlaşılmaktadır. Samarra, Bağdat, Dulaim, Dillah, Simiyah, Bakuba, Hanikin, Kifri, Kut, Amara, Basra, Kuveyt ve Nasiriye'nin 1918 tarihi itibariyle aşiret durumu, kanunları, tarım politikası, hava şartları, eğitimi, yerel yönetimi, sulama sistemleri, tarım, gelir idaresi, tapu kayıtları, vakıf sistemi, demiryollarının durumu, sağlık sistemi, posta teşkilatı, eğitim sistemi, okulların durumu hakkında ayrıntılı bilgiler toparlanmıştır. Söz konusu bilgilerin akşamdan sabaha elde edilmesinin mümkün olmadığı bilinenin tekrarı hüviyetindedir. Söz konusu bilgiler aslına bakılırsa Birinci Dünya Savaşı devam ederken bile derlenip toparlanarak biriktirilmiştir (PRO, FO 371/4149: 512-589).

İran Körfezi ve İngiltere'nin Bölgeden Ticarî Beklentileri Üzerine Rapor

93 sayfalık oldukça ayrıntılı şekilde hazırlanmış olan rapor 28 bölüm ve eklerden oluşmuştur. Tarihi olarak İngiliz ticaretinin

bölge ile ilgilenmesi, bölgenin konumunun irdelendiği raporun en orijinal kısmı Almanya ve Rusya özelinde ticari rekabetin de boyutlarının gözler önüne serilmesindedir. Bunun haricinde İngiliz gemilerinin İran körfezi özelinde geliştirdiği ticari münasebetlerin Irak coğrafyası ve Arabistan'daki durumu da ele alınan konular arasındadır. Yalnız burada önemli bir veri olarak Irak, İran ve Arabistan coğrafyasındaki ticari işleyiş, bankacılık düzenlemeleri gibi konuların da irdelendiği anlaşılmaktadır.

İran'ın Hindistan ile ticari münasebetlerinin irdelendiği kısımda dönemin Hindistan Genel valisi olan Lord Curzon'ın İran'ın ticari hacmi ile ilgili vermiş olduğu bilgilere göre o dönemde İran'ın dış ticareti 1890 tarihi itibarıyla 7.000.000 sterlindi. Söz konusu tutarın yaklaşık % 43'lük oranla 3.000.000 milyon sterlini İngiltere ile gerçekleştirilmiştir (*PRO, FO 371/4152: 190*). İran'ın dış ticaretine ikinci sırayı % 29'la 2.000.000 sterline yaklaşan oranı ile Rusya alırken Almanlar 371.000 sterlin ile bu ticarete oldukça az bir orana sahiptiler.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Trabzon, Kirmanşah, Muhammerah, Bushire ve Afganistan yöresindeki ticari rakamları ise şu şekilde not edilmiştir (*PRO, FO 371/4152: 206*):

Rota	Toplam Ticaret	İngiliz Ticaretinin Değeri
Trabzon	2.325.388 £	176.698 £
Kirmanşah	1.553.528 £	1.125.740 £
Muhammerah	914.065 £	510.444 £
Bushuri	1.427.532 £	714.520. £
Bendar Abbas	726.337 £	464,899 £
Lingah	306.512 £	179.966 £
Belucistan ve Afganistan	262.077 £	131.103 £

Tablodan da anlaşılacağı üzere İngiltere'nin en fazla Kirmanşah yöresi ile ticarî münasebetinin olduğu görülmektedir. Bu aslında normal bir tablodur çünkü İngiltere'nin 1905-1916 tarihleri arasındaki bölgedeki ithalatta açık ara liderliği söz konusudur.

Bunu da şu şekilde tabloştürmak mümkündür (*PRO, FO 371/4152: 214*):

Ülke	1905	1916
İngiltere	507.335 £	725.321 £
Hindistan	74.855 £	86.262 £
Almanya	200 £	115 £
Fransa	109.918 £	147.641 £
Türkiye	52.462 £	53.462 £
Belçika	673 £	673 £
Avusturya	...	...
Rusya	148 £	148 £
Avusturya-Macaristan	83	83 £
Toplam	745.674 £	1.014.336 ⁶ £

Savaş Bakanlığı Arşivlerindeki Kayıtlar

Savaş Bakanlığı bünyesinde toplanmış olan raporlarda ağırlıklı olarak Irak coğrafyası ele alınmıştır. Britanya Genelkurmayının hazırladığı Mezopotamya harcama kalemleri, Finansal durum, demir yolları başlıklı kitapçık bunlar içerisinde oldukça ayrıntılı bilgileri havidir. Ayrıca Hicaz isyanı hakkında tutulmuş rapor vardır ki yine oldukça ayrıntılı bilgilere havidir (*PRO, WO 106/55: 1-28*). Belgeler içerisinde Britanya'nın Ortadoğu politikasında demiryollarının yeri ve önemini ele alındığı bir rapor mevcuttur ki bu da en az diğerleri kadar hem ayrıntılı hem de önemli bilgileri havidir (*PRO, WO 106/55: 1-6*).

Hicaz İsyanı Üzerine Rapor

Haziran 1916 tarihinden Ağustos 1918 tarihine kadar Hicaz bölgesinde gerçekleşen bütün hareketlenmeler her ay rapor halinde Londra'ya sunulmuştur. Söz konusu raporlarda bir de kişilik tahlilleri ve ikili münasebetlerin irdelendiği notlar bulunmaktadır. Söz konusu notlarda ele alınan konular: Şerif Hüseyin, İbn Suud, İbn Reşid, Cemal Paşa, Siyonist hareketlenme,

⁶ Toplamda ufak bir hata yapılmıştır. Rakam 1.014.336 £ değil 1.013.705 £ olması gerekirdi.

düşman unsurlar olarak tanımlanan Türk ve Alman faaliyetleri, Kuveyt mücadelesi, Türklerin İngilizlerle Araplar arasındaki faaliyetleri, Fahrettin Paşa ve Medine’de durum.

Raporun önemli bir kısmında Şerif Hüseyin’in kişilik tahlili yapılmıştır. İngilizlere göre İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kendisini Mekke şerifi olarak ataması aslında kendileri için tam bir öngörüsüzlüktü. Şerif Hüseyin atama kararı sonrasında bütün planlamalarını Bedevileri organize etmeye ve bir ihtiyaç halinde kendisi ile birlikte hareket edecekleri bir konumda tutmaya harcamıştır (*PRO, WO 106/55: 11*). 1916 yılında İngilizlerle Şerif Hüseyin arasında gerçekleştirilen görüşmelerin ayrıntılarına da değinilen raporda esas husus Türklere karşı işbirliğinin nasıl ve ne ölçüde sağlanacağına dönük olmuştur. Burada İngilizler şerifin hemen hemen bütün isteklerine olumlu karşılık vermek suretiyle orta ve uzun vadeli planlamalardan kendisini haberdar etmemeyi tercih etmişlerdir. İbn Suud’un Gertrude Bell ile yaptığı görüşmelere karşın eş zamanlı olarak Wilson’ın ve McMahon’ın Şerif ile görüşmeleri aslında bu durumun bir delili olarak görülmelidir. İbn Suud’un Ukair’de 11 Kasım 1916 tarihinde Percy Cox ile görüşmesi sonrasında Şerif Hüseyin ile ilgili rahatsızlığını açıkça ifade etmesi, daha sonra İngilizlerle açık işbirliğine girmesi kendisine savaş sonrası düzende kral olarak yer bulmasını beraberinde getirmiştir.

İbn Reşid’in Türklerle birlikteliğine de değinilen raporda Eşref Bey’in kendisi ile yakın şekilde çalıştığı bunun neticesinde de Reşid’in Türklere 800-20.000 arasında değişen kuvvet sağladığı kaydedilmiştir (*PRO, WO 106/55: 14*). Yahudilerle ilgili kısımda ise Şerif Hüseyin’in oğlu Abdullah ile Siyonist lider Weizmann’ın çok iyi anlaştığı ve gelecekte kurulacak olan yapılanmanın temellerinin bu dönemde atıldığı kaydedilmiştir (*PRO, WO 106/55: 18*).

Britanya'nın Ortadoğu Politikasında Demiryollarının Yeri ve Önemi Üzerine Rapor

İngiltere'nin Ortadoğu alanında varlığını devam ettirmesi ve Hindistan yolunun emniyet altına alınması bölgedeki demiryollarının kontrol altına alınması ile mümkün olarak düşünülmüştür. Söz konusu bu durum için aşağıdaki demiryolu hatlarının genişletilmesi planlanmıştır (*PRO, WO 106/55: 1*):

- İran ve Irak coğrafyasında Fırat projesi,
- Bağdat, Hanikin, Kirmanşah projesi,
- Tikrit'ten Dicle'ye kadar genişleme projesi,
- Bağdat, Felluje, Diban projesi,
- Trans-İran projesi,
- Bindar Abbas-Kirman projesi,
- Sistan-Trans İran projesi,
- Muhammerah-Haramabad projesi,
- Mısır-Filistin hattının Hayfa istikametinde genişletilmesi

Yukarıda ifadesini bulan genişletme ve geleceğe dönük planlamaların esasının İngiltere'nin hem Ortadoğu hem de Hindistan hâkimiyeti için olduğunun sürekli tekrar edildiği belgenin son kısmında Ortadoğu'da kullanılan demiryolu hatlarının hem mevcut konumuna hem de ilerleyen zamandaki planlamalarına ait haritaya yer verilmiştir. (EK 3).

Sonuç

En eski münasebetlerin haçlı seferlerine kadar gittiği Türk-İngiliz münasebetlerinde William Harborne'un 1583 tarihinde İstanbul'a büyükelçi olarak atanması ile resmi düzeyde temas sağlanmıştır. Söz konusu münasebetler karşılıklı mütekabiliyet esasına dayalı olarak William Ewart Gladstone'a kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra Britanya devletinin Osmanlı Devleti'nin yıkmaya dönük açık bir çaba içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'na doğru giden süreçte yukarıda bahsi geçen amaçlarla günün şartlarında Ortadoğu coğrafyasının çoğuna

hâkim olan Osmanlı Devletine pek çok İngiliz seyahat düzenlemiştir. Bu seyahatler hem resmi düzeyde hem de gayri resmi olarak gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen söz konusu gözlem, deneyim, seyahat, izlenim ve raporların çoğu İngiliz Ulusal Arşivi'nde muhafaza altına alınmıştır. Benzer süreç İran coğrafyası ve Osmanlı Devleti'nin hakim olmadığı Ortadoğu coğrafyaları için de işletilmiştir.

İngiltere'nin Irak'ı işgali ile birlikte başlayan sürecin sahadaki aktörlerinden biri olan Arnold Talbot Wilson, alan hakimiyetinin teminine Kraliyet Hava Gücü'nün etkinliklerini yerleştirmiştir. Söz konusu bu durumla ilgili iki husus göze çarpmaktadır. Bunlardan biri RAF'ın isyan eden gurupların bastırılmasındaki etkinliği diğeri ise istihbaratta kullanılması olmuştur.

Savaş günlükleri olarak kaleme alınan belgelerde Kürtlerle İngilizlerin münasebetlerine yer verilmiştir. Bu belgelerde özellikle bölgedeki suikastler ele alınmıştır. İngilizlerin hem karada hem de havadaki üstünlüklerine rağmen subay kadrosuna yönelik gerçekleştirilen bu eylemlerin nasıl gerçekleştirildiği ve hangi tedbirlerin nerelerde nasıl alınacağına dönük bilgilere yer verilmiştir. Aslında buradaki belgelerden de anlaşılacağı üzere İngilizlerin bölgede hakimiyet kurmaları o kadar da kolay olmamıştır. İngilizler ceza ve ödül faktörünün sahada ciddi şekilde yankı bulduğu bir siyaset takip etmişlerdir.

İran özelinde hazırlanan raporlarda Kirmanşah, Hemedan ve İran'ın doğu kısımları ele alınmıştır. Bölgenin tarihi, coğrafyası, önemli kişilikleri, ulaşım araçları ve yolların durumu ele alınmıştır. Hazırlanan raporda diğer raporlarda olduğu gibi pek çok ayrıntıya yer verilmiştir. Bu ayrıntılardan biri de meteorolojik veriler olmuştur. Kirmanşah bölgesinin 1919-1921 tarihleri arasındaki sıcaklık değerleri aylık olarak raporlaştırılmıştır. Yörede en soğuk ayın aralık ayına en sıcak ayın ise ağustos ayına rastlaması özellikle ticaretin yapılmasında kullanılan bir argüman olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu bu ticaret sadece İran yöresine dönük olarak kalmamış özellikle Hindistan bölgesine yapılan

ticarete de kullanılan bir unsur olmuştur. Kirmanşah özelinde bölgedeki ihracat ve ithalat kalemleri de yine ele alınan konular arasında yer bulmuştur. Söz konusu rapor haricinde İran Körfezi de İngilizlerin bölge ile ilgili nasıl çalıştıklarını gösteren verilere sahiptir. Burada Alman ve Rusların etkinlikleri de İngilizler tarafından ciddi şekilde takibe tabi tutulmuştur. Adeta İngilizler bölgede uçan kuştan haberdar olacakları bir sistem inşa etmeyi hedef almışlardır.

Kerkük özelinde kaleme alınan raporlarda hemen dikkati çeken husus nüfus verilerinin yoğunluğu olmuştur. Yalnız burada tutulan kayıtlarda Hıristiyanlar, Yahudiler şeklinde tasnif yapılmışken Müslüman ahali söz konusu olduğunda bu durum Türk, Kürt, Arap şeklinde etnik yapı esas alınarak değerlendirilmiştir. Tabi buradan da orta ve uzun vadeli planlamaların ayak seslerini duymak mümkündür.

Arabistan özelinde tutulan istihbarat raporlarında ise Hicaz ayaklanmasının ne zaman, kimlerle ve nasıl gerçekleştirildiğine dair veriler tutulmuştur. Burada yerelde kullanılan aktörlere verilen ücretler ve bunların sahaya yansımaları da ele alınan konular arasında yer bulmuştur. Özellikle Mekke Şerifi Emir Hüseyin'in 1908'de atanması sonrasında hangi faaliyetlerin içerisinde olduğu dikkatle takip edilen hususlar arasındadır. Onun atama kararı sonrasında Bedevileri mobilize ederek olası bir savaş esnasında kendi safında nasıl Bedevileri konumlayacağına dönük çalışmalarının ayrıntıları da istihbarat raporlarında yer bulmuştur.

Kaynakça

- Akyol, T. (2014). *Bilim ve Yanılgı*. 4. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap Yayınları.
- Cleveland, W. L. (2000). *A History of the Modern Middle East*. İngiltere: Westview Yayınları.
- Cohen, S. A. (1976). *British Policy In Mesopotamia 1903-1914*. Londra: Ithaca Yayınları.
- Crowley, P. T. (2004). "Operational Lessons of the Mesopotamia Campaign 1914-18". *Defence Studies*, 4(3): 335-360.

- Davison, R. H. (1960). "Where Is The Middle East?". *Foreign Affairs*, (38): 665-675.
- Davutoğlu A. (2011). *Stratejik Derinlik*. 99. Baskı, İstanbul: Küre Yayınları.
- Dedeoğlu, B. (2002). *Ortadoğu Üzerine Notlar*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Deniz Ş. (2012). "Ortadoğu'nun Yeniden İnşasının Yapı Bozumu: Büyük Ortadoğu Projesi Üzerine Bir Değerlendirme". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(20): 168-183.
- Fisher J. (2006). "Lord Robert Cecil and the Formation of A Middle East Department of the Foreign Office". *Middle Eastern Studies*, 42(3): 365-380.
- Fisher, J. (1997). "On The Glacis of India: Lord Curzon And British Policy in The Caucasus 1919". *Diplomacy And Statecraft*, 8(2): 50-82.
- Fontana, G. (2010). Creating Nations, Establishing States: Ethno-Religious Heterogeneity And the British Creation of Iraq in 1919-23. *Middle Eastern Studies*, 46(1): 1-16.
- Fromkin, D. (2009). *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and Creation of the Modern Middle East*, ABD: Henry Halt and Co. Yayınları.
- Fromkin, D. (2004). *Barışa Son Veren Barış*. (Çev. Şemsi Yeğen), İstanbul: Eplison Yayınları.
- Goldstein, E. (1987). British Peace Aims And The Eastern Question: The Political Intelligence Department And The Eastern Committee 1918. *Middle Eastern Studies*, 23(4): 419-436.
- Haj S. (1997). *The Making of Iraq 1900-1963: Capital, Power And Ideology*. ABD: New York State Üniversitesi Yayınları.
- https://discovery.nationalarchives.gov.uk/results/r?_hb=tna&_q=middle+east (erişim tarihi: 02.08.2021)
- Kaymaz, İ. Ş., (2006). *Mezopotamya'da Emperyalist Kapışma ve Yerleşme*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Khan, M. R. (2004). *Milletlerarası Orta Doğu: Kaos mu Düzen Mi?*, (Çev: Ali Ahmet Beyoğlu), İstanbul: TADAV Yayınları.
- Kurat, A. N. (Mart 1949). "İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine Ait Bazı Malzemeye Dair". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VII(1): 1-18.
- Lewis B. (1998). *Ortadoğu'nun Çoklu Kimliği*. (Çev. M. Harmancı), İstanbul: Sabah Yayınları.
- Longrigg, S. H. (1953). *Iraq 1900 To 1950: A Political, Social and Economic History*, 3. Baskı, İngiltere: Oxford Üniversitesi Yayınları.

- Lynch, H. F. B., (1901). *Armenia, Travels And Studies*, Londra: Longmans Green And Co. Yayınları.
- Maurice, F. (1926/1927). British Policy in the Mediterranean, *Foreign Affairs; An American Quarterly Review*. (5-1/4): 103-113.
- Meiselas, S. (1997). *Kurdistan: In The Shadow of History*. New York: Random House Yayınları.
- Mejcher, H., (1976). *Imperial Quest For Oil: Iraq 1910-1928*. Oxford: The Middle East Centre St. Antony's College Yayınları.
- Mutlu, K. Taş, R. ve Akpınar, M. (2012). *Ortadoğu Raporu*. Ankara: Turgut Özal Üniversitesi Yayınları.
- Öztürk, M. Ortadoğu (Kavram-Jeopolitik ve Sosyo-Ekonomik Durum), *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*. 1(1): 253-266.
- Potter, L. G. (2009). *The Persian Gulf In History*. ABD: Palgrave Macmillan Yayınları.
- PRO (Public Record Office: İngiliz Ulusal Arşivi), MR 1/647.
- PRO, AIR 1/426/15/260/1. (9 Temmuz 1920). Correspondence Regarding to Use of Aircraft in Mesopotamia (1918-1920).
- PRO, AIR 1/426/15/260/1. (Mart 1920). A Preliminary Scheme for the Military Control of Mesopotamia by the Royal Air Force.
- PRO, AIR 20/663. (29 Temmuz 1922). Military Report on Persia.
- PRO, AIR 20/710. Administrative Report of Kirkuk Division.
- PRO, FO 370/137, (19 Mayıs 1921). Official Names of Battles During The Great War, No: L 926: 11-43.
- PRO, FO 371/3859. (11 Mart 1919). Southern Necd, (39046): 96-139.
- PRO, FO 371/4147. (15 Ocak 1919). Meteorological Data in Iraq, (8328): 505-508.
- PRO, FO 371/4147. (21 Ağustos 1919). Situation in ... Arabia: Arabia Series, (118698): 126-142.
- PRO, FO 371/4148. (22 Mart 1919). Land Revenue Note on Kirkuk, (44896): 413-440.
- PRO, FO 371/4149. (29 Ağustos 1919). Mesopotamia: Administrative, (122190): 512-589.
- PRO, FO 371/4152. (12 Ocak 1920). Mesopotamian Trade: The Prospects of British Trade in Mesopotamia and the Persian Gulf, (169647): 185-241.
- PRO, FO 371/4152. (6 Ekim 1919). Kurdistan: Notes on the Tribes Southern Kurdistan, (137428): 1-25.

- PRO, FO 371/4193*. (7 Kasım 1919). *Kurdish Tribes*, (149523): 1-31.
- PRO, WO 106/55*, (8 Aralık 1918). *Railway Policy in Relation to General Military Policy in The Middle East*: 1-6.
- PRO, WO 106/55*. (31 Ağustos 1918). *Summary of the Hejaz Revolt*: 1-28.
- Said, E. (1998). *Oryantalizm*. İstanbul: İrfan Yayınları.
- Sander, O. (2009). *Siyasi Tarih 1918-1994*. 18. Baskı, Ankara: İmge Yayınları.
- Turan, Ö. (2002). *Tarihin Başladığı Nokta Ortadoğu*, İstanbul: Step Ajans Yayınları.
- Wilson, A. T. (1931). *Mesopotamia 1917-1920, A Clash of Loyalties*. Londra: Oxford Üniversitesi Yayınları.
- Yapp, M. E. (1987). *The Making of the Modern Middle East 1792-1923*. Londra: Longman Yayınları.
- Yapp, M. E. (1996). *The Near East since the First World War: A History to 1995*. Londra: Longman Yayınları.
- Yılmaz S. (Yaz 2010). "Ortadoğu'ya Demokrasiyi Getirmek". *International Journal of Economic and Administrative Studies*. 3(5): 63-81.

EKLER

EK 1: Irak'ta Aralık 1919 tarihinde Kürtlere Yönelik Gerçekleştirilen Hava Operasyonlarını Gösterir Harita

Kaynak: PRO, AIR 1/426/15/260/3, "Portion of T.C. 257 Dealing with Operation Carried Out against Kurds during Nov. Dec. 1919", Tarih: 4 Kasım 1919, s. 4.

EK 2: Kırmanşah Yöresinde Aşiretlerin Sınırlarını Gösterir Harita

Kaynak: PRO, AIR 20/663, "Military Report on Persia: Appendix: Area No: 11, Kirmanshah District", Tarih: 29 Temmuz 1922.

EK 3: Ortadoğu'da 1918 tarihi itibariyle mevcut demiryolu ve planlamaları gösterir harita

Kaynak: PRO, WO 106/55, "Railway Policy in Relation to General Military Policy in The Middle East", Tarih: 8 Aralık 1918, s. ekler bölümü.

Düşünce Dünyasında Türkiz

Yıl/Year: 12 • Sayı/No: 60 • Aralık/December 2021